

Małgorzata Rószkiewicz

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
e-mail: mroszki@sgh.waw.pl

**OCENA EFEKTU WPŁYWU STATUSU
SPOŁECZNO-ZAWODOWEGO ORAZ
WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO NA WSKAŹNIK
ODPOWIEDZI W BADANIACH POLSKICH
GOSPODARSTW DOMOWYCH**

**EVALUATION OF THE IMPACT OF EFFECT
OF SOCIAL AND PROFESSIONAL STATUS
AND SOCIAL EXCLUSION ON THE RESPONSE RATE –
CASE OF POLISH HOUSEHOLDS**

DOI: 10.15611/pn.2018.508.19

JEL Classification: C18, C12, C80

Streszczenie: W artykule podjęto próbę oszacowania efektu wpływu statusu społeczno-zawodowego oraz wykluczenia społecznego na dostępność i gotowość do współpracy jednostek badania w badaniu terenowym. W analizie dokonano porównania wpływu tych uwarunkowań za pomocą prostego porównania wskaźników intensywności oraz wykorzystano metodę dopasowania według cech, ukazując różnicę między podejściem przekrojowym i kontrfaktycznym. Podstawą oceny były wyniki badania ankietowego zrealizowanego w 2013 r. w ramach projektu Uwarunkowania Decyzji Edukacyjnych. Uzyskane wyniki wskazują, że wykluczenie społeczne sprzyja nawiązywaniu kontaktu przez ankietera, a niższy status społeczno-zawodowy pogłębia efekt spowodowany wykluczeniem, natomiast nie ma istotnego wpływu na gotowość do współpracy.

Słowa kluczowe: efekt wpływu, metoda dopasowania według cech, wskaźnik odpowiedzi, status społeczno-zawodowy, wykluczenie społeczne.

Summary: The aim of the article is an attempt to estimate the effect of socio-occupational status and social exclusion on the contact-rate and cooperation-rate at field research. The analysis compares the effect of these determinants by a simple comparison of intensity indices and uses a matched samples method to show the difference between the cross-sectional and the counterfactual approach. The basis for the assessment was the results of a survey conducted in 2013 under the Educational Conditions Decisions project. The results show that social exclusion stimulates the availability of research units, while lower socio-occupational status deepens the exclusion effect, but does not significantly affect willingness to cooperate.

Keywords: treatment effect, matched samples method, response-rate, social-occupational status, social exclusion.

1. Wstęp

Szacowanie obciążeń wyników badań na próbach, które są spowodowane brakiem odpowiedzi, wymaga ustalenia, czy są one konsekwencją braku kontaktu, czy też odmowy udziału w badaniu, a także posiadania wiedzy o mechanizmach ich powstawania. Rozpoznanie przyczyn braków odpowiedzi jest szczególnie ważne w badaniach porównawczych, gdyż ten sam poziom wskaźnika odpowiedzi może być efektem diametralnie odmiennej konfiguracji dostępności respondentów i ich gotowości do współpracy, co będzie prowadzić do błędów interpretacyjnych.

Ramy konceptualne dla wyjaśnienia uczestnictwa w badaniach terenowych opierają się na takich teoriach, jak teoria wymiany społecznej [Goyder 1987; Dillman 2000], koncepcja społeczeństwa obywatelskiego [Brehm 1993] oraz teoria społecznej integracji [Goyder 1987]. Z kolei teorią, która koncentruje się na interakcjach między charakterystykami jednostek w próbie i przyjętą metodologią badania, jest teoria dźwigni-wyróżnika (*leverage-salience theory*) [Groves i in. 2000]. Teorie te wśród czynników dostępności i gotowości współpracy jednostek próby wyróżniają zarówno czynniki leżące po stronie badanych jednostek, które obejmują deskryptory ich ulokowania w strukturze społecznej oraz postawy wobec samego procesu badawczego, jak i czynniki leżące po stronie realizatorów badania, czyli cechy osób realizujących badanie oraz przyjętą metodologię. Ujęta w tych teoriach sekwencja uwarunkowań przyczynowych pozwala, zgodnie z definicją zaproponowaną przez Sztompkę, problem braków odpowiedzi traktować jako proces społeczny [Sztompka 1999].

Odwołując się do teorii wymiany społecznej oraz społecznej integracji, celem artykułu uczyniono próbę oszacowania efektu netto wpływu uwarunkowań społeczno-ekonomicznych związanych z pozycją społeczno-zawodową oraz wykluczeniem społecznym polskich gospodarstw domowych na możliwość udziału w badaniu typu *face-to-face*. Bazą empiryczną analiz była wspomniana już historia kontaktów badania zrealizowanego wśród polskich gospodarstw domowych w 2013 roku w ramach projektu Uwarunkowania Decyzji Edukacyjnych (UDE)¹. Odrębnie oszacowano efekt netto stopy braku kontaktu oraz odmowy udziału w tym badaniu.

W badaniu zrealizowanym w ramach projektu UDE nawiązano kontakt z 75,6% gospodarstw domowych spośród 122 831 wylosowanych do próby, z których 40% wzięło udział w badaniu. By osiągnąć założoną w projekcie liczebność próby na poziomie 34 tys. gospodarstw domowych, konieczne było wykorzystanie prób rezerwowych. Jedynie 27,53% jednostek badania, wśród których efektywnie zreali-

¹ Badanie zostało prowadzone w ramach projektu systemowego pod nazwą „Badanie jakości i efektywności edukacji oraz instytucjonalizacja zaplecza badawczego” współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki. Projekt koordynowany przez Instytut Badań Edukacyjnych, którego metodologię zaproponował zespół badaczy ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Pełne informacje o projekcie są ulokowane na stronie: <http://eduentuzjasci.pl/ude>.

zowano wywiady, pochodziło z próby podstawowej, 22,81% pochodziło z pierwszej rezerwy, 17,94% z drugiej rezerwy, pozostałe zaś 31,73% zbadanych jednostek pochodziło z trzeciej lub kolejnych prób rezerwowych. Najczęściej nie podawano przyczyny odmowy udziału w badaniu. Analiza czynników istotnie wpływających na kształtowanie się wskaźnika odpowiedzi w pierwszym podejściu ankietera wskazała, wśród czynników istotnie determinujących udział w badaniu leżących po stronie jednostek próby, cechy gospodarstw domowych związane z ich pozycją społeczną i sytuacją ekonomiczną, określając siłę ich oddziaływania na ryzyko braku kontaktu oraz odmowy udziału w badaniu oddzielnie [Rószkiewicz 2015; 2016]. Wyniki te wskazały, że brak kontaktu oraz odmowy odpowiedzi są odmiennie uwarunkowane. Zrealizowane do tej pory prace nie określiły jednak, jaki jest efekt netto oddziaływania tych czynników w kształtowaniu obu składowych wskaźnika odpowiedzi w pierwszym podejściu ankietera. Z tych powodów obecnie podjęto próbę oceny tego efektu. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie, czy awans społeczny i ekonomiczny sprzyja postawom otwartym wobec prowadzenia badań terenowych. Weryfikacji poddano hipotezę o istotnym efekcie netto wpływu wykluczenia społecznego na dostępność i gotowość współpracy w pierwszym podejściu ankietera w badaniu empirycznym oraz o różnicowaniu się wielkości tego efektu względem statusu społeczno-zawodowego.

2. Metoda

W przeprowadzonej analizie, odwołując się do koncepcji społecznej integracji oraz teorii wymiany społecznej, pozycję społeczno-zawodową zoperacjonalizowano w ujęciu Weberowskim za pomocą osiągniętego poziom wykształcenia, wykluczenie społeczne zaś ujęto w trzech wymiarach², tj. wykluczenia ze względu na sytuację dochodową, które identyfikowano na podstawie dochodu ekwiwalentnego³ netto gospodarstwa domowego poniżej minimum socjalnego (1060,9 zł w roku badania 2012⁴), wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy, które identyfikowano poprzez bezrobocie lub bierność zawodową, oraz wykluczenia ze względu na kompetencje cywilizacyjne, które identyfikowano poprzez brak znajomości co najmniej jednego języka obcego (przynajmniej na poziomie biernym zaawansowanym) i/lub nieposiadanie prawa jazdy. Zgodnie z koncepcją przyjętą w projekcie UDE, wystąpienie wykluczenia społecznego w ogóle diagnozowano, jeśli wystąpił którykolwiek z wyróżnionych wyżej symptomów wykluczenia, w którymkolwiek ze zdefiniowanych wymiarów.

W badaniach eksperymentalnych ocena związku przyczynowo-skutkowego między testowanymi czynnikami i zmienną zależną dokonuje się na podstawie świadomej

² Koncepcja pomiaru wykluczenia społecznego przyjęta za założeniami projektu UDE.

³ Według oryginalnej skali ekwiwalentności zaproponowanej przez OECD.

⁴ Za: [Panek, Zwierzchowski 2014, s. 183].

eliminacji wpływu lub monitorowaniu wszystkich innych czynników [Aakar, Day 1990]. Jest to możliwe tylko wówczas, gdy grupy porównywane wyróżnione poprzez nadanie im poszczególnych wariantów zmiennych kontrolowanych przez badacza (czynników) są (statystycznie rzecz biorąc) homogeniczne⁵ względem wszystkich innych zmiennych, czyli inaczej mówiąc – różnią się tylko i wyłącznie czynnikami kontrolowanymi. Różnice między średnimi poziomami zmiennej zależnej pozwalają wówczas oszacować efekt netto działania czynników kontrolowanych na zmienną zależną. Bez spełnienia tego warunku nie można mówić o trafności wewnętrznej eksperymentu i wnioskowaniu o przyczynowości lub jej braku. Jednakże w badaniach w formie obserwacji zarówno monitorowanie czynników ubocznych, jak i manipulowanie testowanym czynnikiem nie jest możliwe. W badaniu w formie obserwacji brak kontroli nad doбором jednostek do grup, które podlegają porównaniu, sprawia, że w miejsce homogeniczności porównywanych grup pod względem tzw. zmiennych zakłócających występuje ich heterogeniczność. Nie można zatem stwierdzić, czy poziom zmiennej zależnej jest efektem działania czynników kontrolowanych, czy też zmiennych zakłócających. Proste porównanie obu grup nie daje zatem podstaw do wnioskowania o związkach przyczynowo-skutkowych. Dlatego, dysponując jedynie wynikami obserwacji, sięga się do metod, które pozwalają osiągnąć homogeniczność porównywanych grup pod względem zmiennych zakłócających *ex post facto*, zwanych również schematami prób dopasowanych według cech. W tym wypadku chodziło zatem o ustalenie, jak zmieniłyby się wskaźnik dostępności oraz wskaźnik gotowości do współpracy odnotowane dla pierwszego podejścia ankietera, gdyby jednostki wykluczone społecznie nie doświadczyłyby tego wykluczenia, bez konieczności organizacji badania w formie eksperymentu czynnikowego.

Istota technik dopasowania według cech sprowadza się do wyrównania porównywanych grup pod względem tych wszystkich zmiennych, które są osiągalne w toku obserwacji, a które uznaje się za zakłócające. W zakresie tych właśnie cech dąży się do osiągnięcia ekwiwalentności porównywanych grup, co określa się mianem zbalansowania zmiennych [Rosenbaum, Rubin 1983]. Oznacza to, że estymacja efektu netto poprzez dopasowanie polega na porównaniu wyłącznie jednostek uznanych za identyczne lub podobne ze względu na zespół tych dodatkowych zmiennych, a skorelowanych ze zmienną zależną. Średni efekt netto oddziaływania uzyskuje się jako średnią różnicę pomiędzy wartościami empirycznymi obserwowanymi wśród tych jednostek, które posiadały pary. Wymaga się przy tym, by rozważane zmienne zakłócające, poza zmienną wpływu, były jedynymi mającymi wpływ na zmienną zależną, czyli by nie pominięto żadnych innych oddziaływań (założenie o warunkowej niezależności) oraz by rozkłady tych zmiennych w grupach jednostek, które posiadały pary, nie były rozłączne, czyli nachodziły na siebie, gwarantując prawdopodo-

⁵ To znaczy nie występuje systematyczna zmienność grup objętych badaniem względem innych zmiennych niż czynniki kontrolowane, obserwowane zaś zróżnicowanie ma charakter jedynie losowy.

bieństwo z otwartego przedziału (0; 1) przynależności do każdej z porównywanych grup (założenie o przenikaniu).

Ze względu na rozważane zmienne kontrolowane, wśród których rozważono płeć, wiek, stan cywilny, klasę miejscowości zamieszkania oraz wielkość gospodarstwa domowego, w zrealizowanym podejściu badawczym tworzenia par, czyli łączenia, dokonano za pomocą porównania wielowymiarowego w postaci metryki, z wykorzystaniem metryki Mahalanobisa. Wyodrębniono grupy porównawcze według zasady 1:1, czyli dla każdej jednostki z grupy wykluczonych w ogóle oraz oddzielnie w każdym wymiarze dobrano najbardziej podobną jednostkę wśród niewykluczonych, uwzględniając zbiorowość ogółem oraz w podgrupach wyodrębnionych ze względu na poziom wykształcenia. Oszacowano różnicę absolutną między wskaźnikiem dostępności (*contact rate*) w pierwszym podejściu ankietera oraz wskaźnikiem gotowości do współpracy (*cooperation rate*) w pierwszym podejściu ankietera, w formie prostego porównania wartości tych wskaźników w grupie wykluczonych i niewykluczonych, czyli bez uwzględnienia dopasowania według wybranych cech, oraz z uwzględnieniem tego dopasowania, czyli efektu netto wpływu wykluczenia na kształtowanie się tego wskaźnika.

3. Wyniki

Wyniki zestawione w tab. 1 wskazują, że jeśli chodzi o dostępność jednostek badania, to wykluczenie społeczne w ogóle oraz wykluczenie w ramach rozważanych jego wymiarów sprzyja nawiązywaniu kontaktów przez ankieterów. Poza wykluczeniem ze względu na sytuację dochodową, w pozostałych przypadkach efekt netto wykluczenia był dodatni i statystycznie istotny. Oznacza to, że jeśli jednostki wykluczone wyszłyby ze sfery wykluczenia społecznego lub ze sfer wykluczenia ze względu na sytuację na rynku pracy lub kompetencje cywilizacyjne, to w każdym z tych przypadków wskaźnik dostępności kształtowałby się na istotnie niższym poziomie niż odnotowano to w badaniu empirycznym. W największym stopniu dotyczyłoby to wyjścia z wykluczenia cywilizacyjnego (spadek o średnio 4,82 p.p.). Ponadto status społeczno-zawodowy w sposób istotny różnicuje zakres tego efektu w przypadku wykluczenia społecznego oraz wykluczenia ze względu na kompetencje cywilizacyjne. W przypadku wykluczenia ze względu na sytuację na rynku pracy wśród jednostek o wykształceniu na poziomie co najmniej magisterskim różnica jest istotna i wynosi aż 9,86 p.p., w przypadku zaś wykluczenia cywilizacyjnego różnica ta jest istotna dla jednostek o wykształceniu co najwyżej średnim ogólnym i technicznym (4,94 p.p. dla co najwyżej podstawowego, 5,7 p.p. dla zasadniczego zawodowego i gimnazjalnego, 3,43 p.p. dla średniego ogólnego i technicznego).

O ile wykluczenie społeczne sprzyja dostępności jednostek badania, o tyle takiego wniosku nie można formułować w przypadku gotowości do współpracy. Dla wykluczenia społecznego nie odnotowano wyniku istotnego zarówno dla zbiorowości ogółem, jak i uwzględniając odmienne pozycje społeczno-zawodowe. Istotny efekt

Tabela 1. Ocena wpływu wykluczenia społecznego oraz wykluczenia w wyróżnionych wymiarach oraz z uwzględnieniem poziomu wykształcenia na dostępność jednostki badania (*contact rate*) w badaniu terenowym, w punktach procentowych

Wykształcenie	Wskaźnik dostępności (<i>contact rate</i>)		Wskaźnik gotowości współpracy (<i>cooperation rate</i>)	
	proste porównanie w p.p.	efekt netto w p.p.	proste porównanie w p.p.	efekt netto w p.p.
1	2	3	4	5
Wykluczenie społeczne				
Co najwyżej podstawowe	4,40*)	2,17	2,59*)	-1,88
Zasadnicze zawodowe, gimnazjalne	4,45*)	7,88*)	2,28	3,88
Średnie ogólne, techniczne	1,62	2,92	-0,21	-1,36
Pomaturalne	4,38	7,12	1,87	-0,65
Licencjackie	4,71	1,84	2,44	3,42
Magisterskie	3,86*)	2,15	3,23*)	-0,23
Nie wiem	15,46	20,16	-1,41	8,91
Ogółem	4,97*)	3,10*)	2,37*)	1,66
Wykluczenie ze względu na sytuację dochodową				
Co najwyżej podstawowe	0,58	-1,04	-0,56	-1,18
Zasadnicze zawodowe, gimnazjalne	1,65	0,88	3,08*)	3,42*)
Średnie ogólne, techniczne	0,60	1,17	0,30	-0,93
Pomaturalne	-5,27	-4,74	3,27	2,06
Licencjackie	2,33	1,07	0,29	0,52
Magisterskie	1,42	-0,63	1,92	0,09
Nie wiem*)	-1,44	-0,81	-0,53	-0,99
Ogółem	0,86	0,14	0,94	0,52
Wykluczenie ze względu na pozycję na rynku pracy				
Co najwyżej podstawowe	2,30*)	3,91	3,10*)	3,64
Zasadnicze zawodowe, gimnazjalne	0,90	-1,23	3,47*)	0,85
Średnie ogólne, techniczne	1,63	2,84	1,19	1,36
Pomaturalne	4,37	6,94	4,78	5,04
Licencjackie	7,52*)	7,28	4,38	4,64
Magisterskie	5,47*)	9,86*)	1,95	0,05
Nie wiem	2,81	7,26	5,74	-0,99
Ogółem	3,37*)	2,13*)	2,92*)	2,52*)

Tabela 1, cd.

1	2	3	4	5
Wykluczenie ze względu na kompetencje cywilizacyjne				
Co najwyżej podstawowe	4,69*)	4,94*)	4,05*)	1,36
Zasadnicze zawodowe, gimnazjalne	4,03*)	5,70*)	-0,43	-0,27
Średnie ogólne, techniczne	2,46*)	3,43*)	2,90*)	2,69*)
Pomaturalne	8,53*)	7,67	1,07	-1,38
Licencjackie	4,19	6,14	-1,48	-1,41
Magisterskie	2,22	1,98	-0,26	0,52
Nie wiem	6,51	9,68	2,10	15,84
Ogółem	5,28*)	4,82*)	2,63*)	1,08

*) – wyniki statystycznie istotne przy $\alpha = 0,05$.

Źródło: obliczenie własne na podstawie danych projektu UDE.

odnotowano jedynie w przypadku wykluczenia ze względu na sytuację dochodową w grupie jednostek o wykształceniu zasadniczym zawodowym i gimnazjalnym, w przypadku wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy dla populacji ogółem oraz w przypadku wykluczenia ze względu na kompetencje cywilizacyjne dla jednostek o wykształceniu średnim ogólnym i technicznym.

Ponadto, o ile proste porównanie wskaźników dostępności w grupie wykluczonych i niewykluczonych społecznie wskazało na istotną różnicę w dostępności jednostek o wykształceniu co najwyżej podstawowym oraz co najmniej magisterskim, o tyle ocena efektu netto tego wpływu nie potwierdziła. Podobnie w przypadku gotowości do współpracy. Analogiczne rozbieżności odnotowano również dla wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy i dla niektórych kategorii pozycji społeczno-zawodowej w przypadku wykluczenia ze względu na kompetencje cywilizacyjne. Zatem istotne różnice odnotowywane przez proste porównanie wskaźników dostępności i gotowości do współpracy były w tych przypadkach efektem oddziaływania zmiennych, które uznano za zakłócające. Wnioskowanie na podstawie tych różnic nie daje zatem podstaw do uznania, że dla tych kategorii pozycji społeczno-zawodowej ma miejsce przyczynowość między wykluczeniem i dostępnością a gotowością do współpracy.

Dodatkowo warto odnotować, że o ile w przypadku oceny wpływu wykluczenia społecznego i wykluczenia ze względu na kompetencje cywilizacyjne wyniki metodą dopasowania według cech wskazują na słabszy efekt wykluczenia w wartości obu wskaźników udziału w badaniu terenowym niż poprzez proste porównanie obu zbiorowości, o tyle w przypadku wpływu wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy uzyskuje się wyniki o znacznym podobieństwie. Oznacza to, że w przypadku wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy oddziaływanie zmiennych uznanych za zakłócające było bardzo słabe i w niewielkim stopniu zmniejszało wnioski wyciągane na podstawie prostych porównań.

4. Zakończenie

Otrzymane wyniki wskazują, że wykluczenie społeczne zwiększa zarówno dostępność, jak i gotowość do współpracy jednostek badania, a także w przypadku wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy oraz ze względu na kompetencje cywilizacyjne. Jednostki o gorszej sytuacji na rynku pracy i niższych kompetencjach cywilizacyjnych są istotnie częściej dostępne. Te dwa wymiary sprawiają, że ogólny efekt wykluczenia społecznego w przypadku dostępności jest również dodatni. Natomiast w przypadku gotowości do współpracy istotne wyniki uzyskano jedynie dla wpływu wykluczenia ze względu na pozycję na rynku pracy, choć bez różnicowania się tego efektu ze względu na status społeczno-zawodowy. Otrzymane wyniki prowadzą również do wniosku, że sytuacja dochodowa jednostek badania nie kształtuje w sposób istotny zachowań wobec procesu badawczego. Porównanie wyników metody dopasowania według cech z wynikami prostych porównań wskaźników uczestnictwa w badaniu wśród wykluczonych i nie wykluczonych, również z uwzględnieniem statusu społeczno-zawodowego, pozwala określić stopień zniekształcania wnioskowania o efekcie przez zmienne wyróżnione jako zakłócające.

Literatura

- Aakar D.A., Day G.S., 1990, *Marketing Research*, John Wiley & Sons Inc., Toronto, s. 313-315.
- Brehm J., 1993, *The Phantom Respondents: Opinion Surveys and Political Representation*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Dillman D.A., 2000, *Mail and Internet Surveys: The Tailored Design Method*, 2nd edition, Wiley, New York.
- Goyder J., 1987, *Surveys on Surveys: Limitation and Potentialities*, *Public Opinion Quarterly*, 50, 27-41.
- Groves R.M., 2006, *Nonresponse Rates on Nonresponse Bias in Household Surveys*, *Public Opinion Quarterly*, 70, 646-675.
- Groves R.M., Singer E., Corning A., 2000, *Leverage-saliency Theory of Survey Participation. Description and Illustration*, *Public Opinion Quarterly*, 64, s. 299-308.
- Panek T., Zwierchowski J., 2014, *Wpływ wykluczenia edukacyjnego oraz uzyskanego poziomu wykształcenia na wykluczenie społeczne*, [w:] Rószkiewicz M., Saczuk K. (red.), *Uwarunkowania decyzji edukacyjnych, Raport tematyczny z badania*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa, s. 183-199.
- Rosenbaum P.R., Rubin D.B., 1983, *The Central Role of the Propensity Score in Observational Studies for Causal Effect*, *Biometrika*, vol. 70, no.1, s. 41-55.
- Rószkiewicz M., 2015, *Próba diagnozy uwarunkowań poziomu wskaźnika braku odpowiedzi w środowisku polskich gospodarstw domowych*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 385, s. 219-228.
- Rószkiewicz M., 2016, *Czynniki różnicujące efektywność pracy ankietera w wywiadach face-to-face w środowisku polskich gospodarstw domowych*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 426, s. 166-173.
- Sztompka P., 1999, *Stawanie się społeczeństwa: pomiędzy strukturą a zmianą*, [w:] Kurczewska J. (red.), *Zmiana społeczna. Teoria i doświadczenia polskie*, IFiS PAN, Warszawa, s. 39-54.